

12. 1944. április 20-i keltezésű dokumentumok a Richter-aktákból (3. sorozat, 18. köt.), a szerző tulajdonában. Ebben az időben a kárpátaljai zsidók gettóba gyűjtése már javában folyt.

13. *Monitorul Oficial* (Hivatalos Közlöny), Bukarest, 1944. május 29. Június 6-án Richter tájékoztatta a SIPO és az SD berlini parancsnokát az új törvényről. Richter-akták. Az Antonescu-kormány zsidóügyi komisszárja, Radu Lecca szerint a marsall nem tudott arról, hogy magyar zsidó menekültek tartózkodnak Romániában, mert ha tudott volna, a további beáramlás meggátolására kivégeztette volna őket. L. uő., *Eu i-am salvat pe evreii din Romania* (Én mentettem meg Románia zsidóit). Roza Vanturilor, Bukarest, 1994, 289. o.

14. Leland Harrison berni amerikai követ 1944. június 17-i, 3867. sz. távirata az Egyesült Államok Külügyminisztériumának.

15. *Summary Report of the Activities of the War Refugee Board with Respect to the Jews of Hungary*. Washington, 1944. október 9., 14. o. (kézirat). A jelentést Lawrence S. Lesser állította össze, aki a WRB élén álló John W. Pehle helyettese volt. A *The New York Times* rendszeresen tudósított a románok növekvő jóindulatáról a zsidók iránt. Lásd például az 1944. április 1-jei (40 000 Refugees Escape to Romania) és április 11-i számot (Steinhardt Helps 245 More Exiles).

16. A tordai Mentőbizottság működésének részletes, bár nem teljesen dokumentált bemutatása: Arnold David Finkelstein: *Fénysugár a borzalmak éjszakáján*. P. Solar és J. Nadiv, Tel-Aviv, 1958, 400. o. A szerző – a tordai zsidó hitközség egykori titkára – Hirsch Arieval (Ernövel) és Moskovits Majsival (Károllyal) együtt a bizottság vezetője volt. Megvetéssel ír a kolozsvári Mentőbizottság vezetőiről, köztük Weinberger Mózes rabbiról, Hátszegi Ernőről és Marton Ernőről, akik szerint „a rendelkezésre álló anyagi eszközöket és szökési lehetőségeket csaknem kizárólag a saját bőrük mentésére használták fel” (294. o.). A könyv leírja Paneth József nagyilondai rabbinak és családjá kilenc tagjának csodával határos szökését a dési gettóból (302–323. o.).

17. A zsidók gettóba gyűjtésének és deportálásának megfigyelésére a különböző észak-erdélyi megyékbe ellátogató konzulátusi tisztviselők között volt Mihai Bologna, Vasile Hossu, Ion Isaiu, Alexandru Olteanu és Ion Romascan. Mihai Marina: Nu putem ramine impasibili! (Nem maradhatunk érzéketlenek!) *Magazin Istoric* (Történelmi Magazin), Bukarest, 1976. június, 6. sz., 39–41. o. Lásd még 37–38. o. Részt vett a zsidók mentésében Aurel Socol, Iuliu Maniu Nemzeti Parasztpártjának egyik észak-erdélyi vezető alakja. Leírja, hogyan csempészték át a zsidókat a magyar–román határon *Furtuna asupra Ardealului* (Vihar Erdély felett) c. könyvében (Revista „Tribuna”, Kolozsvár, 1991). Lásd különösen a 61–68. oldalakat. A román mentőakciók más példáira vonatkozóan lásd: *Remember. 40 de ani de la masacrarea evreilor din Ardealul de Nord sub ocupatia horthysta*. (Emlékezzünk 40 évvel a horthysták megszállta Észak-Erdély zsidóinak legyilkolása után.) Federatia Comunitatilor Evreiesti din Republica Socialista România, Bukarest, 1985, 44–50. o., és a kissé torzító, kétes forrásokból merítő Adrian Riza: *Fascism si antifascism pe meleaguri Transilvane*. (Fasizmus és antifasizmus Erdély területén.) *Almanahul „Lucafarul”* („Lucafarul” Almanach), Bp., 1986, 64–92. o. A *haluc* fiatalok mentőakcióit lásd a következő fejezetben.

18. Az egyik zsidó menekültcsoport, amelyet elfogtak a román határőrök és átadtak az észak-erdélyi Gestapónak, Pamfil (született Semlyén) Évából és kolozsvári családjának több tagjából állt. A kolozsvári gettóba helyezték el, és rövidesen Auschwitzba deportálták őket. Lásd Pamfil Éva levelét Raoul Sorban kartotékjában a jeru-